

COMPOUNDING IN ENGLISH AND ALBANIAN: DIACHRONIC OVERVIEW

Esmeralda Sherko, Arjan Shumeli

English Department, Agricultural University of Tirana, Tel: +355 69 22 83 041

E-mail: aldasotiri@yahoo.com Tirana, Albania

Received: 2012-11-30 Accepted: 2012-12-10 Published: 2012-12-20

Abstract

In this paper we aim to provide a diachronic overview on word-compounding in English and Albanian. Compounding has been defined as the formation of a new lexeme by adjoining two or more lexemes. Compounding is considered to be an important means of extending the lexicon in a certain language. There are probably no languages without compounding. The debate on what exactly is a compound and how to define it has been going on for a long time. There are also theories which draw parallels between derivation and compounding. English encompasses different phonological, semantic and syntactic criteria to distinguish compounds. When considering the relationship between syntax and morphology, compounds are the morphological constructions that are closest to syntactic constructions. Compounds in English also include a category which exists under a separate heading in Albanian.

Keywords: diachronic, language, compounding, English, Albanian.

1. Kompozimi

Kompozimi³⁷ është një mënyrë fjalëformimi me anë të së cilës krijohen fjalë të reja që kanë në përbërjen e tyre dy a më shumë tema motivuese; njëra nga këto e formëson gramatikisht gjithë kompozitën, ndërsa tema tjetër është e asnjënjësuar nga pikëpamja e kuptimeve të saj gramatikore. Përveç kompozimit, në gjuhën shqipe ekziston një mënyrë tjetër fjalëformimi – përngjitja, e cila në gjuhën angleze nuk është e ndarë nga kompozimi. Përngjitja³⁸ është një mënyrë fjalëformimi me anë të së cilës formohen fjalë të reja nga njëfjalëzimi i një togfjalëshi, i një togu parafjalor ose i një grupi fjalësh në përgjithësi. Lidhjet sintaksore ndërmjet gjymtyrëve të togfjalëshit a të togut ruhen zakonisht të qarta edhe në strukturën e fjalës së re të përngjitur.

Trajtim diakronik për përbërjen në gjuhën angleze

Përbërja është një fenomen gjuhësor që në pamje të parë mund duket e thjeshtë. Por ky fenomen gjuhësor në kohë ka ndeshur gjithmonë në shumë debate e kundërshti jo vetëm për përkufizimin e asaj çka do të quhet një fjalë e përbërë, si edhe a është përbërja një klasë fjalëformimi më vete. Për sa i përket përkufizimit mund të veçojmë dy arsye kryesore pse është e vështirë të arrijmë në një përfundim të kënaqshëm dhe bindës për të gjithë. *Së pari*, elementet që përbëjnë fjalët e përbëra në disa gjuhë nuk janë fjalë të lira që qëndrojnë më vete, por rrënjë. *Së dyti*, nuk mund të bëjmë një dallim të qartë midis fjalëve të përbëra nga njëra anë dhe fjalëve të prejardhurave a lokucioneve nga ana tjetër. Bauer (2003:40) e përkufizon përbërjen si — formimi i një

³⁷ Gramatika e Gjuhës Shqipe I, Tiranë 1995

³⁸ Po aty, fq 75

lekseme të re nga bashkimi i dy ose më shumë leksemave. Por Marchand, te “Expansion, Transposition, and Derivation” (1967), shfaq një pikëpamje tjetër ku thotë se fjalët e përbëra në fakt nuk përbëjnë një lloj të veçantë fjalëformimi: në të vërtetë ai dallon vetëm dy kategori bazë fjalëformimi, zgjerimin dhe prejardhjen. Fjala “determinatum” (the head) në fjalën e përbërë përcakton nëse fjala e përbërë i përket ose jo një kategorie të caktuar. Për Marchand, zgjerimi është një fjalë komplekse në të cilin fjala ‘determinatum’ është një morfemë e pavarur. Fjalët e zgjeruara mund të kenë një morfemë të lirë ose të lidhur si “determinant” të tyre, në termat e ditëve të sotme përcaktorin e tyre. Kjo i lejon Marchand të klasifikojë fjalë të tilla si *reheat* ose *outrun* si fjalë të përbëra po ashtu si *steamboat* ose *colorblind*. Fjalë në të cilat fjala kryesore është e lidhur janë fjalë të prejardhura, në fakt fjalët e prapashtesuara përbëjnë një kategori fjalëformimi, ndërsa të përbërat dhe të parashtesuarat një kategori tjetër. Sipas Bauer-it një kriter tjetër që mund të përdoret është semantika: rrënjët e fjalëve kanë më shumë ngarkesë semantike se afikset. Pavarësisht nga studimet e shumta në kohë mbi procesin e përbërjes dhe fjalëve të përbëra, nuk ka kritere të pranuar botërisht për përkufizimin e fjalëve të përbëra. Donalies (2004:76), analizon konstruktet gjermanike, sllave etj bazuar në dhjetë kritere postulative. Sipas tij, konstruktet e përbëra janë:

1. Komplekse
2. Nuk formohen nga afikse fjalëformuese
3. Shkruhen bashkë
4. Kanë një theks të caktuar
5. Përfshijnë elemente lidhëse
6. Fjala kryesore është e dyta
7. Lakohen si një e tërë
8. Janë sintaksikisht të pandashme
9. Janë ishuj sintakso-semantik
10. Janë njësi konceptuale.

Disa nga këto kritere mund të merren parasysh, ndërsa të tjera janë pak të besueshme, ose kanë pak aplikim ndërgjuhësor. Këto kritere mund të kufizohen brenda një gjuhe të caktuar ose një grupi gjuhësh, por nuk mund të jenë tipare përcaktuese ndërgjuhësore. Kriteret më të rëndësishme për përcaktimin e fjalëve të përbëra janë:

1. Theksi dhe mjete të tjera fonetike
2. Pandashmëria dhe padepërtueshmëria sintaksore
3. Sjellja e tërë njësisë në lidhje me lakimin.

Kriteret fonetike

Theksi në gjuhën angleze është një kriter i përshtatshëm për përcaktimin e përbërjes dhe ka qenë fokusi i kërkime të dekadave të fundit. Megjithatë shfaqet akoma problematik. Shpesh thuhet se fjalët e përbëra në gjuhën angleze e kanë theksin në përbërësin e anës së majtë, ndërsa shprehjet sintaksore e kanë theksin në të djathtë. Por ky përgjithësim ngre shumë probleme. Disa prej tyre rrjedhin nga faktorë që duken tërësisht të veçantë. Nga njëra anë folësit amëtarë të gjuhës, ose grupe të veçanta mund të ndryshojnë shqiptimin e formave të caktuara. (Pennanen 1980). Kingdon (1966:164), pretendon se në anglishten amerikane (Am Eng) ka një tendencë më të fortë për theks të fjalës në të majtë. Nga ana tjetër kushtet pragmatike në të cilat shqiptohet fjala mund të ndikojnë në shqiptimin e fjalëve të përbëra. Kingdon (1958: 147), Roach (1983: 100), Bauer (1983: 103), dhe së fundmi Štekauer et al. (2006) të gjithë theksojnë se pozicioni i theksit të një fjalë të

izoluar mund të jetë i ndryshëm nga ai i fjalës së shqiptuar në kontekst fjalie. Spencer (2003) gjithashtu vë në dukje se theksi mund të përdoret për të dalluar lexime të ndryshme për kombinim të njëjtë përbërësish: p.sh., *'toy factory* (fabrikë lodrash) është ndoshta një fabrikë ku prodhohen lodrat, por një *toy'factory* është një fabrikë lodër. Dhe siç e thekson edhe Bauer (1998b: 70-72), vetë fjalorë të ndryshëm mund të japin theks të ndryshëm te fjalët e përbëra. Megjithatë teoricienët në mënyrë të vazhdueshme janë përpjekur të gjejnë shpjegime sistematike pse disa fjalë të përbëra e kanë theksin në të majtë dhe disa të tjera jo. Disa prej tyre i kushtojnë rëndësi formës sintaksore. Marchand (1960:15), për shembull, i konsideron fjalët e përbëra me pjesore të tashme ose të shkuar si rrënjë të dytë të fjalës - *easy-going, high-born, man-made* – si një përjashtim ndaj theksit të fjalës në të majtë. Ndërsa Olsen (2000) thekson se fjalët e përbëra sintetike (duke përfshirë ato me forma pjesore) e kanë theksin gjithmonë në të majtë. Giegerich (2004) përpiqet gjithashtu ta lidhë theksin me karakteristikat strukturale të konstrukteve N+N. Ai argumenton se shumë konstrukte (attribute-head N+N) janë shprehje dhe jo fjalë të përbëra, prandaj e kanë theksin në të djathtë. P.sh., *steel bridge*, emri *steel* cilëson *bridge*, prandaj është një shprehje. Prandaj është e vështirë të gjendet një parim strukturor që shpjegon ndryshueshmërinë e theksit në gjuhën angleze. Studiues të tjerë janë përpjekur të gjejnë parime semantike të cilat ndikojnë theksin e fjalëve të përbëra. P.sh., Jones (1969: 258) prezanton tre kritere semantike që kushtëzojnë praninë e një theksi kryesor te përbërsi në të majtë:

- a. Fjala e përbërë përshkruan një ide të re dhe jo kombinimin e dy ideve të sugjeruara nga fjalët origjinale.
- b. Kuptimi i fjalës së përbërë është kuptimi i përbërësit të dytë i kufizuar në mënyrë thelbësore nga elementi i parë (*'birthday, 'cart-horse, 'sheepdog*).
- c. Elementi i parë krahasohet me diçka ose drejtpërdrejt, ose në mënyrë të nënkuptuar. (*'flute-player* – në kontrast me - *piano-player*).

Për të identifikuar fjalët e përbëra duhet të marrim në konsideratë kritere të tjera.

Kriteret morfologjike dhe ortografike

Shpesh fjalët e përbëra janë leksema të vetme dhe mendohet se marrin mbaresa qëi lejojnë të funksionojnë si të tilla në një fjali. Por në gjuhën angleze nuk ndodh gjithmonë kështu. Për sa i përket formimit të shumësit "s" në gjuhën angleze shpesh mund të gjendet brenda fjalës së përbërë: *overseas investor, programs coordinator, sales-oriented, pants-loving* (Selkirk 1982: 52). Sipas Selkirk kjo mund të ndodhë për të shmangur dykuptimësinë. Si në rastin e *programs coordinator* ku kemi të bëjmë vetëm me një koordinator (1982: 52). Nga ana tjetër fjala *dress manufacturer*, nuk ka kuptim të shpjegohet si prodhuesi i një fustani të vetëm. Kur flasim për fjalë të përbëra mendohet se kemi të bëjmë me një fjalë që shkruhet më vete, mirëpo dallimet janë të shumta. Shpesh në gjuhën angleze ka edhe dallime nga njëri fjalor në tjetrin. Fjalët e përbëra mund të shkruhen në tre mënyra të ndryshme: si një fjalë e vetme, si dy fjalë të veçanta dhe të ndara me vijë.

Kriteret sintaksore

Disa nga kriteret sintaksore që janë sugjeruar janë pandashmëria, pamundësia për të cilësuar pjesën e parë të fjalës së përbërë dhe pamundësia për të zëvendësuar emrin e dytë të një fjale të përbërë emërore me një proform, si psh, *one*. Kriteri më i qëndrueshëm është pandashmëria: një formë komplekse është një fjalë e përbërë nëse midis tyre nuk mund të vendoset asnjë element tjetër. P.sh., *a black bird, - black ugly bird*, një ndërhyrje e tillë nuk lejohet me fjalën e përbërë *blackbird*. *Ugly* mund ta cilësojë fjalën e përbërë si të tërë: *ugly blackbird*. Megjithatë ky kriter ka përjashtime. P.sh., po të marrim parasysh foljet frazale, (d.m.th. folje plus

pjesëz – p.sh. *he took his hat off*), ky kriter nuk i përfshin. Megjithatë zgjidhja është të vendosim se foljet frazale nuk janë fjalë të përbëra. Bauer (1998: 77) sugjeron si test për përbërjen paaftësinë për të zëvendësuar rrënjën e dytë me një proform. Fjalën kryesore mund ta zëvendësojmë me “one” në një lokucion, por jo në një fjalë të përbërë. Kështu – në vend të “a blackbird” mund të themi “a black one”- por “a blackone” nuk mund t’i referohet një zogu. Por edhe ky kriter nuk është i pakundërshtueshëm.

Trajtim diakronik për përbërjen në gjuhën shqipe

Sipas K. Cipo³⁹ “Kompozitat determinative” të shqipes ndahen në dy kategori: 1) kompozita determinative ndajshtimore (composita determinativa appositionalia) të quajtura në sanskritishte Karmadharaya, dhe 2) kompozita determinative mvartëse (composita determinativa regiminis) të cilat quhen shkurt dhe Tatpurusha.

Karmadharaya është një kompozitë prej dy gjymtyrësh. E para në shqipe hyn në punë për të caktuar a përshkruar gjymtyrën e dytë, andaj mund të mirret si ndajshtimi a atributi i saj. Rendi i gjymtyrëve në gjuhën tonë është i njëjtë me atë të greqishtes, të persishtes, të latinishtes. P.sh. *kryeqytet* është një kompozitë që zërthehet kështu: një qytete që është krye.

Tatpurusha - Zbërthimi gramatikor i tatpurushës shqipe na mëson se funksioni i gjymtyrës së parë është të caktojë të dytën, andaj, me përjashtim të emërores, mund të gjendet në çdo rasë.

Ndërsa A. Xhuvani⁴⁰ trajton dy lloj kompozitash:

1. të formueme prej një folje e një emni dhe anasjelltas dhe 2. të sajume prej dy emnash.

Tipi i parë ndahet në tri kategori:

Në kategorinë e parë pjesa e parë e kompozitës, pjesa caktuese a veprorë, asht një folje dhe e dyta, pjesa e caktueme që merr veprimin, asht një emën, mbiemën a ndajfolje: p.sh. dashamir-i (ai që do të mirën e tjetrit, që asht mik i tjetrit). **Në kategorinë e dytë** pjesa e parë e kompozitës, pjesa caktuese që merr veprimin, asht një emën dhe pjesa e dytë, pjesa caktuese që vepron, asht një pjesore e foljes. Kjo kategori përshin formime të rregullta të gjuhës së popullit dhe janë shumë produktive. P.sh.: po t’i shtohet parafjala “pa” në mes të dy pjesëve del për bukuri kuptimi mohues a negativ i kompozitës (flokëpakreur). **Në kategorinë e tretë** qysh nga Rilindja ka zanë fill krijimi i kompozitave të reja si mbas formimit të kategorisë së dytë, po me ndryshim që pjesa e dytë nuk asht ma një pjesore, por një *nomen agentis* (emër veprues). Te Kristoforidhi gjejmë kompozita të tilla si: *bukëpjekës, gurgdhendës* etj të cilat i ka përdorur në vepra, madje i ka vendosur edhe në Fjalor. Te Naimi gjejmë: *barngrenës, udhërrëfënës* etj. Që nga Rilindja janë formuar një varg neologjizmesh; p.sh.: *rrobaqepës, zjarrfikës, liridashës* etj. Nëse në këto formime do të ndjekim rrugën e mësipërme – sipas kategorisë së parë - folje + emën, për *rrobaqepës* do të kishim *qeparrobe*; sipas kategorisë së dytë emën + pjesore do të kishim *rrobaqepë*. Por këto formime janë shtjelluar sipas një periudhe të caktuar, sepse shtjellimi i gjuhës ndryshon sipas periudhave të caktuara. Tipi i dytë asht ai që del prej një bashkimi dy emnash të puqun njëri me tjetrin, ma të shumtën pa ndonji fjalë lidhëse në mes. Ky tip ndahet në katër kategori: **Në kategorinë e parë** pjesa e caktueme e kompozitës i prin pjesës caktuese. Nisur nga goja e popullit kemi: *mesditë-a* (mezi i ditës), *kryeqytet* (krei, i pari i qytetevet). **Në kategorinë e dytë** pjesa e caktueme vjen pas pjesës caktuese, një fenomen i përkundërt me atë të kategorisë së parë. Shembuj nga goja e popullit: *drekëherë-a* (hera, ora e drekës), *hekurudhë* (krijuar nga L. Gurakuqi). Këtë rrugë formimi ndjekin

³⁹ Çështje të gramatikës së shqipes së sotme II, fq 201 -206

⁴⁰ A. Xhuvani “Vepra I”, 1980, fq 349 - 358

edhe kompozitat e toponomastikës: Fushëdardha, Lanabregas etj. *Në kategorinë e tretë* pjesa e caktueme asht një emën derivat; si e pamë në ato dy kategori, pjesa e dytë e caktueme asht emën i pamë, kurse në këtë kategori asht emën i dalë prej ndonji folje. Kjo kategori ka hyrë në gjuhën e shkruar prej Rilindjes p.sh.; *dorëshkresë-a* (Kristoforidhi). Më vonë *armëpushim*, *dëmshpërblim*, analogjikisht janë formuar edhe *botëkuptim*, *bashkëpunim*, *veshmbathje* etj. *Në kategorinë e katërt* marrin pjesë dy emna, por me një kuptim cilësie. Këto kompozita dëftojnë një cilësi dhe përdoren si mbiemra: p.sh. zemërgur, gojëshpatë etj. Veçoritë kryesore të fjalëve të përngjitura në krahasim me kompozitat janë këto: a. Fjalët e përngjitura përbëhen kurdoherë prej fjalësh të veçanta, që i ruajnë përgjithësisht të qarta marrëdhëniet sintaksore ndërmjet tyre; b. Kuptimi i fjalës së përngjitur, si rregull, është i barabartë me kuptimin e togut nga ka dalë ajo; c. Një fjalë e përngjitur mund të ketë në përbërjen e saj edhe vetëm një fjalë emërtuese, ose mund të përbëhet krejtësisht prej fjalësh shërbyese; d. Fjalët e përngjitura kanë dalë zakonisht si rrjedhim i përngjitjes së një togfjalëshi a grupi fjalësh gjatë një procesi pak a shumë të gjatë përdorimi.

Historikisht kompozimi ka dalë nga përngjitja. Kalimin nga përngjitja në kompozim e vëmë re edhe në gjuhën e sotme në rastin e përngjitjes së togfjalëshave *emër + emër në rrrjedhore njëjës*. Te ky tip emrash i-ja fundore e rrjedhore e humb kuptimin e saj gramatikor si mbaresë, pasi emrat nuk përdoren në të njëjtën trajtë në të gjitha rasat e njëjësit të pashquar dhe në emëroren e shquar. Meqë një tip i tillë emrash është në kundërshtim me strukturën morfologjike të shqipes, vihet re një prirje për rënien e i-së fundore, qoftë kur fjala përdoret më vete, qoftë kur hyn si gjymtyrë e parë e ndonjë kompozite (vajgursjellës e jo vajgurisjellës). Kjo do t'i shndërronte këta emra plotësisht në kompozita. Shpeshherë mënyrat e fjalëformimit veprojnë edhe të gërshetuara me njëra – tjetrën. Më të zakonshmet janë: *përngjitje me parashtesim*, *kompozim dhe parashtesim*, *nyjëzim dhe përngjitje*, *nyjëzim dhe përngjitje e parashtesim*.

Përfundime

Përbërja është një fenomen gjuhësor i studiuar gjerësisht që shpesh ka hasur në kundërshti e përkufizime të ndryshme. Shpesh studiues të ndryshëm të gjuhës angleze kanë shfaqur pikëpamje të ndryshme mbi përkufizimin e këtij koncepti, madje duke mos e konsideruar si një klasë fjalëformimi të mëvetësishme. Megjithatë si kriteret më të rëndësishme në përcaktimin e tyre janë pranuar ato fonetike, ortografike, morfologjike dhe sintaksore. Ndërsa në gjuhën shqipe krahas kompozitave kemi edhe një klasë tjetër të mëvetësishme “përngjitja”, e cila në gjuhën angleze është pjesë e përbërjes.

Referenca

1. Gramatika e Gjuhës Shqipe I, Tiranë 1995
2. A. Xhuvani “Vepra I”, 1980
3. Çështje të gramatikës së shqipes së sotme II, 1975
4. Quirk et al., (1985). “A comprehensive grammar of the English language”
5. Ingo Plag “Word - formation in English”
6. Rochelle Lieber & Pavol Štekauer, “Handbook of compounding”
7. Hans Marchand, “Expansion, transposition and derivation”
8. “Compounding”, Laurie Bauer
9. Kingdon R. (1958) *The Ground of English Stress*. London.
10. Olsen, Susan (2000). ‘Compounding and Stress in English’